

קטעים ומילים שאינם בלשון געז בתפילות ביתא ישראל

יצחק גרינפלד

מבוא

תפילות יהודי אתיופיה המוכרות לנו כיום חוברו ונערכו, כפי הנראה, באמצע המאה ה-15. המסורת מייחסת אותן לאבא צברה, והן בשפת געז היא אתיופית (עתיקה או קלאסית).

יוסף הלוי היה ראשון שניסה לפני כמאה ועשרים שנה להוציא לאור את תפילות היהודים בחבש. לאחר כשמונים שנה חלק מהן הופיע בתרגום אנגלי.¹ הטקסט המקורי שהובא בידי הלוי מעורר מספר שאלות עקרוניות בדבר מהותו, שימושו וכד', ביחוד בימינו, כאשר בעיקר הודות לעלייה ההמונית של יהודי אתיופיה לישראל בשנים האחרונות, הועמדו לרשות החוקרים מספר כתבי-יד של תפילות העדה. לצרכי המחקר להלן הסתמכתי על אוספי תפילה אלו² ולא על החומר שהוצע בידי הלוי ופורסם בשנת תרל"ו. תפילות שהיא פירסם בשנת 1911 תואמות את התפילות המקובלות בקרב העדה.³ קונטי רוסיני וסטריצין פירסמו אף הם תפילות בודדות. תפילות אחדות מספר תפילות לשבת השבתות, שתורגמו מגעז בידי דבנס (M. Devens), הובאו בספר על הפלשים, שיצא לאור ב-1990. הגדיל לעשות בשטח זה א"ז אשכולי, ולהלן נחזור אליו.⁴ כמו כן נעשה בשנים האחרונות ניתוח של תפילות ספורות של יהודי אתיופיה, בעיקר מן ההבט המוסיקולוגי.⁵

רוב רובם של בני השבט היהודי באתיופיה לא היתה להם בעבר גישה אל הכתוב בגעז, כי לא ידעו ולא הבינו אותה. פרט לגעז, שלוש שפות נוספות יש להן חלק בתפילות, והן: עברית, אמהארית ואגאו.

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

- 1 ראה: הלוי, סדר. בתרגום אנגלי — ראה: לסלאו, בפרט עמ' 112-140.
- 2 הסתמכתי על כתבי-יד מאוסף פיטלוביץ, הספרייה המרכזית ע"ש סוראסקי באוניברסיטת ת"א; Yah Ms Or 24 במחלקת כתבי-יד וארכיונים של בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים; וכן כתבי-יד מאוספים פרטיים של עולי אתיופיה.
- 3 ראה: הלוי, תפילות.
- 4 ראה (בהתאמה, לפי הסדר): קונטי רוסיני, עמ' 593-597; סטריצין; התפילות בתרגום לצרפתית — קפלן, עמ' 105-114; אשכולי.
- 5 ראה: שלמיי.

א. העברית בתפילות הפלשים

איננו יודעים עם איזה מטען רוחני-דתי הגיעו היהודים לחבש. העברית מתועדת בתפילות על-ידי מספר לא גדול של מילים, לעומת מספר ניכר של מילים בעברית ובארמית בתרגום האתיופי של התנ"ך, שהיה מקובל באתיופיה הן על הנוצרים והן על היהודים. אלה הגיעו אל ספר הספרים בדרכים שונות, וכפי הנראה גם בתקופות שונות. פולוצקי מביא מדברי דילמאן, שהמילים הארמיות הושאלו כבר בזמן שלטון החבשים בדרום-ערב, כאשר היו להם קשרים עם יהודי ערב.⁶ מספר מונחים שמקורם כנראה בארמית-יהודית נקלטו בגעז לפני בוא הנצרות לאתיופיה.

התנ"ך הועתק לאתיופית מתרגום השבעים. המתרגמים ידעו, נוסף על יוונית, גם עברית וארמית-סורית. גם יהודי המקום השתמשו באותו התרגום. אולנדרוף טען לאחרונה, כי התקופה שבה נעשו התרגומים של כתבי הקודש לאתיופית היתה הזמן המתאים לעשות שימוש במונחים עבריים, ואז לצד הטקסט היווני השתמשו במקור (Vorlage), כדבריו, העברי וגם בארמית. הוא גם הביא מספר מונחים מסוג זה,⁷ נוסף על דה באסאנו (Da Bassano) וכן דילמאן שחי במאה הקודמת.

בתפילות מצויות מילים עבריות שאינן בתרגום — למשל: 'תורה', 'גויים', 'גדול', 'אל' ועוד. באיזו דרך הן הגיעו לתפילות, והרי קיימת תמימות דעים שהשפה העברית לא היתה ידועה לפלשים מראשית תולדותיהם. ההסבר לכך הוא, לדעתי, שהמונחים האלה עברו בקרב העדה מדור לדור ומאב לבן במסורת שבעל-פה. מילים עבריות אחרות הגיעו אליהם מן התרגום האתיופי. על אף מספרם המועט של מונחים אלה בתפילות, אחדים מהם מופיעים בתכיפות רבה מאוד.

אשכולי הצביע על תפילות של הפלשים המוקדשות לאלפכית העברי.⁸ תבנית מעין זו מוכרת לנו מספרי תהלים, איכה, משלי ועוד. במקרה שלנו אלו תפילות מקוריות, וכל אות עברית בהן מופיעה בשמה המלא. כדרך-כלל הן נרשמו פחות או יותר לפי המבטא העברי, ורק במקרים בודדים קיימות סטיות, למשל האות 'סמך' = samkēt (ארמית), או האות 'שין' בצורת san. בתפילות ההן נשמר סדר האותיות של האלפכית העברי. התפילות האלה מרוכזות ברובן בשבת השביעית. אשכולי חקר נושא זה על סמך כתבי-יד מן הספרייה הלאומית בפאריס ותירגם חמש תפילות כאלה לעברית. לא תמיד הוא הצליח לגלות או לפענח את כל הפסוקים. כעת ניתן להשלים את החסר ולהשוות את הגירסאות השונות של הכתוב, אשר לא תמיד הן זהות.

6 ראה: פולוצקי, עמ' 4.

7 ראה: אולנדרוף, עמ' 42, 50. המונחים מסוג זה פזורים לאורך כל המאמר.

8 ראה: אשכולי.

ב. מקום השפה האמהארית בתפילות

גם השפה האמהארית, שהפכה להיות בדורות האחרונים שפת-אם של רוב יהודי אתיופיה, חדרה אל תפילותיהם, אם כי בהקף מזערי ביותר. עדות לכך מהווה Abētū Gētāyā (אדני), המעידה על השפעת האמהארית על היהודים שהלכה וגדלה על חשבון שפת אגאו, שפתם ההיסטורית. פה ושם ניתן לגלות בתפילותיהם פסוק או מלה אמהארית יחידה, ולפעמים קשה להחליט אם היא אמהארית או באה משפת אגאו, שהשפיעה מצידה רבות על אוצר המילים של האמהארית – השפה השלטת במדינה. מפעם לפעם אנחנו מוצאים בין תפילה לתפילה הערות ביניים כתובות אמהארית, בדבר הסדר של אמירת תפילות מסוימות. אוצר המילים האמהאריות הללו – המשמשות להדרכת המתפלל, וליתר דיוק הכוהן – אינו גדול. הן מופיעות בתוך קטעים ופסוקים, כשהן מעורבות עם המילים בגעז (כמקרה שלנו: שמות התפילות הנדרשות). ללא כל סימון גראפי לשם הפרדה ביניהן.

ג. הנוכחות של האגאו בתפילות

הנוכחות של הכתוב בשפת אגאו בתפילות עולה על זו של השפות עברית ואמהארית. נראה לי, שגם השימוש באגאו לצרכי תפילה קדם למאה ה-15, בעיקר בקשר לפולחן הקורבנות. איננו יודעים מה היתה דמותה ומהותה של תפילה זו עד המאה ה-15, תקופה המהווה קו מפריד בתולדות תרבותם הרוחנית של הפלשים. געז ואגאו מעורבות זו בזו בתפילות של חול ושל קודש, אשר רובן הן בגעז. מקובל על החוקרים להביא את קוואריניה, פלשיניה וכייליניה כשפות-דיאלקטים של הענף המערבי של שפות אגאו, שהיו כפי הפלשים בעבר. בימינו הם מעדיפים להביא את שפת התפילה באגאו תחת השם קוואריניה. אם להיצמד להגדרה זו, דומני שעל סמך מצב המחקר כיום הרי המדובר הוא בקוואריניה מלפני כ-500 שנה, בניגוד לקוואריניה של היום כפי התושבים הלא-יהודים באזור קווארה באתיופיה. עובדה מצערת היא, ששפת אגאו של התפילות איננה מוכרת ברובה לא לבני השבט היהודי המשתמש בהן ולא לחוקרים. רייניש מדגים מצב זה. הוא הצהיר בשנת 1910, שהוא פשוט לא מבין את שפת אגאו של התפילות הנידונות. לדבריו, מילים באגאו, פרט למילים כגון Adāra ('אדון, אלוהים') ועוד, אינן מצויות במילונים של שפות אגאו, כגון קווארה, חמיר, בילין, וגם לא במילונים לשפות אתיופיות. לדעתו, התפילות שבשפה זו הן קדומות מאוד, עד כדי כך שהמבטא שלהן שונה מאוד מן הצורות הנוכחיות.⁹ אמנם יש דמיון מסוים בין מספר צורות דקדוקיות בין אגאו של

התפילות ובין הקוואריניה, כפי שרייניש תיאר אותה בשנת 1885, אולם יש הבדלים באוצר המילים.

מהו מעמדה של אגאו בתפילות היהודים? היא שזורה על פני כמעט כל התפילות בגעז.

בדרך-כלל, בתפילות אלה מונחים מתחום חיי הרוח והקודש וגם החכרה באים מגעז, למשל: sāmay, kahen, näbiy, meskin, ועוד. אלו הן מילים שמיות טיפוסיות. הן התאקלמו באגאו של התפילות, כפי שמוכיחות הדוגמות הבאות:

(ריבוי באגאו) kahen — kahnat — kahnatän (פהן)

(ריבוי באגאו) sāmay — sämayat — sämayatän (שמים)

או: mesraqzer me(‘)rab (כמזרח ובמערב), הסופית ze משמעה ב-, וה- ממלאת תפקיד של ו החיבור באגאו;

sämayma beya (השמים והארץ), המונח sāmay בא מגעז, beya מונח אגאו, וכן -ma. כל המוספיות, רובן סופיות, הן מאגאו.

ראוי להדגיש את הטרמינולוגיה העשירה של שמות נרדפים לאלוהים. היא באה לידי ביטוי בתפילות במונחים שמקורם בכל ארבע השפות הנידונות: געז, עברית, אמהארית ואגאו.

ואלה השמות שמופיעים בטקסטים בגעז:

'Egzi'abhēr, 'Egzi' ('Egzi'o), 'Amlak, 'Ēlohē, 'Ēl, 'Adonay.

חלק מהם מוצאם מעברית: 'Ēlohē, 'Ēl, 'Adonay

חלק מהם מוצאם באגאו: Adāra, Adāri, Tadāra, Hērzem, Hēr, Herzi (הלוי: Yār, Yādāra, Zigani, Guya, (Seigneur

באמהארית שמות האלוהים הם כמו בגעז, ונוסף להם: Abēt- Gēta, Egzēr.

אחדים מן השמות שמובאים בטקסטים בגעז מופיעים גם בטקסטים באגאו.

בין התפילות לימי חול ולשבתות שעברתי עליהן אין אף אחת שכתובה באגאו

בלבד. יש מילים בודדות באגאו בתוך פסוקים, או אפילו טקסטים, שכולם בגעז (אם

כי בגעז מצויים מונחים בעלי אותה משמעות); כמרכז יש פסוקים אשר חלק אחד

מהפסוק כתוב בגעז וחלקו האחר באגאו; יש גם פסוקים שלמים בודדים באגאו בתוך

תפילות בגעז, ולפעמים כאוסף של מספר פסוקים באגאו שבאים זה אחר זה ללא געז

ביניהם, כגון ב־Burakē kahen (ברכת הפהן), שבסוף כל תפילה בציבור.

אחת התפילות לשבתות ולחגים, שחלקה בגעז וחלקה באגאו, שמה ניתן באגאו

בלבד: 'Adonay Šāba'ot Gergešar dirma Yeguya (אלוהים המשובח המעביר

יום, אדוני צבאות).

ד. אגאו לצד געז

חוקרים רבים טענו, שהאגאו משמשת כתרגום בלבד לתפילות בגעז. יש הרואים

בקטעים שבשפת אגאו פאראפראזה. לדעתי, במספר מקרים אמנם אנו מוצאים תרגום

או פירוש של הפסוק בשפת אגאו, אף שלא פעם האגאו קודמת לגעז, אבל לרוב לא כך הם הדברים. לעיתים אין הקבלה בטקסטים של התפילות בשתי הלשונות. על-פי רוב, לפנינו מספר רב של פסוקי תפילה בנויים בדרך-כלל משני חלקים, האחד באגאו והשני בגעז. ואין האחד סתם תרגום של השני, כי אם מסגרת עשויה באמנות רבה, כאשר חלק אחד של הפסוק משלים וגם מפרש לאו דווקא מילולית את הרעיון של החלק האחר. התופעה הזאת של האחדות הרעיונית המאחדת את שני החלקים הדרו-לשוניים, בין שהיא בתוך הפסוק הבודד ובין שהיא בתוך קטע תפילה שלם, בולטת לעין. אביא להלן דוגמאות לכך.

מילים בודדות באגאו בתוך פסוקים בגעז. כגון הפסוק בגעז שתרגומו הוא: 'אדוני אלוהי הקפנני כמו מגן רב-חסד'. הפסוק הבא אחריו הוא: 'ישתבח מושיע (mädhen dermi). כמו מגן נוטה-חסד הקפננו, אבנינון שמור עלינו'. והנה 'שתבח' (dermi) היא מלה מקורית באגאו ולצידה 'מושיע' (mädhen) היא מלה המוכרת מגעז, אבל היא השתרשה גם באגאו של יהודי אתיופיה (ולא רק שלהם).

דוגמה נוספת מסוג זה: אחת התפילות הנאמרות בימי ראשון, כל פסוק בה מתחיל במלה 'Adonay'. התחלת הפסוק היא בגעז וסימומו באגאו. כפי שניזכר לדעת, אין כאן סתם תרגום אלא השלמת חלק אחד של הפסוק בחלק אחר. בגעז: 'Adonay' אשר היה ויהיה שמך, ובאגאו: 'כשאתה לאורך ימים אדוני'. הפסוק הבא, בגעז: 'Adonay' אשר היית אתה בשמים עליון, וההמשך באגאו: 'אתה אשר קיים מלמעלה, אדוני'. סוף פסוק. ושוב בגעז: 'Adonay' כל היצורים ישבחוך וכל המעשים אשר ירוממוך, ובאגאו: 'הכל ביכרו אותך מי שחי אדוני'. בגעז: 'Adonay' אתה אדון לכל אתה לבדך, ובאגאו: 'אותך לבד המלך אתה אלוהים קיים'. בגעז: 'Adonay' אשר לא תכחד בכל דברך ואשר לא תכרת כל ממלכתך [...] (וכן הלאה באותו נוסח). דומני שתפילה זו דיה כדי לשלול את הטענות באשר לתפקידה של אגאו בתפילת בית-ישראל כתרגום בלבד.

פסוקים עצמאיים באגאו בתוך התפילות. שוב דוגמה מתפילה ליום ראשון, ושמה Merḥanni 'Egzi'o (אלוהים הנחני). היא מתחילה בגעז: 'אדוני הנחני, הנחני, אדוני בצדקך'. הפסוק הבא הוא באגאו: 'אתה שמרני בנדיבותך בחסדך בדרך הובילנו, צדיקים שאתה מנהיג באורך בדרך הובילנו'. עד כאן באגאו, ואחר-כך באים פסוקים אחדים בגעז: 'מנחה אותך שבח ימינך. והנחית אותי כי תקוותי היית לי, השיבה נפשי [אל] והנחני בדרך צדקך. אדוני שמעני שמעני אדוני את תפילתי'. ההמשך שוב באגאו: 'באמרך מה תפילת עני לפניך, שמעני'. וכן הלאה.

דוגמה נוספת מתפילה לימי שלישי. ההתחלה היא בגעז: 'אין דומה לך מבני אלים אדוני'. ואחריו פסוק באגאו: 'מי דומה לך, מי דומה לך אדוני כמוך אדוני קונה שמים וארץ, מי דומה לך, אדוני בורא יום ולילה'. ושוב בגעז: 'רחום וחנן אלוהי צבאות. ארך אפיים ורב-חסד וצדיק שמו'.

ודוגמה נוספת. כך מתחילה ברכת הכוהן (Burakē kahen), שהיא ברובה באגאו.

באגאו: 'ישתבח אדוני ישתבח אדוני ישתבח אדוני, ישתבח אדוני רחום, ישתבח אדוני אלוהי אלוהים, ישתבח אדוני אלוהי המלאכים, ישתבח אדוני מלך ללא מורא וללא קץ'. ואחרי זה בגעז: 'ממית שלא ימות מנצח אין עייף'. ושוב באגאו: 'שואמרים לך ישתבח אדוני ממית ואשר לא ימות, משמיד ולא יאבד אלוהים הבא שבת לאדני'. אחר-כך בגעז: 'מלוא כבודו לאדוני מקצה השמים ועד קצה עולם [...]'. עוד דוגמה מתוך תפילה אחרת. בגעז: '[...] הללויה לאדוני ממית [ן]אשר לא ימות, מנצח אין-עייף אמן הללויה. הללויה לאדוני'. ובאגאו: 'ממית ולא ימות, מכלה ולא כלה, אומרים לך אמן, נודע, רחם סלח לי'. ובגעז: 'הללויה לאדוני כימינו אש ובשמאלו אש אמן הללויה [...]'. סיומה של תפילה זו הוא — באגאו: 'אלוהים אבנינן אדוני'. בגעז: 'שחור וצח, איה היית, מה יפה על הארץ, מה עשית'; שוב באגאו: 'אלוהים עכשיו אבנינן'. בגעז: 'שירו לאדוני שיר חדש, אמן שירו לאדוני וברכו לשמו קדוש'.

ה. הבט היסטורי בתפילות געז-אגאו

תפילה שמתחילה במילים (בגעז) 'ארך-אפיים ורב-חסד' כלול בה קטע בעל חשיבות רבה, לא רק מבחינה לשונית. הקטע, שתחילתו בגעז וסיומו בגעז, מביא את שמות האבות ואלה שבאו אחריהם. מופיעים בו שני שמות של כוהנים מבית-ישראל, שאינם מוזכרים בתפילות אחרות. הכוהנים הם אבא חוני ואבא פלפל (ו) אשר, לפי השערת, חיזו במאה ה-16 או ה-17 בטשאקו (Čaço) שבצ'לגה (Čelga).¹⁰ בקטע המובא להלן בתרגום עברי מופיע לכל אורכו מינוח בגעז ובאגאו, ובמיוחד חוזרת בכל פעם המלה Adāra (אדון, אלוהים). ברוב המקרים מצורף לפנייה כינוי הזיקה zä (כאן במשמע 'אשר') בגעז.

הנה נוסח הדברים כפי שתורגמו מגעז: 'אין עוד אלוהים רחום מלבדך אשר יחשב כמוך הוא מושיע עד עולם'. אחר כך בא הקטע המעניין אותנו:

אלוהי צדיקים, אלוהי הדיוטות, הוא אשר אלוהי אברהם, הוא אשר אלוהי אבינו¹¹ יצחק, הוא אשר אלוהי יעקב ישראל, הוא אשר אלוהי לוי, קהת ועמרם, הוא אשר אלוהי אבינו משה ואהרן, הוא אשר אלוהי כוהנים ונביאים, הוא אשר אלוהי ראשונים ואחרונים, הוא אשר אלוהי גולים [במקור: fälasyan], הוא

¹⁰ תפילה זו בכתב-יד אחר של ספר התפילות (Yah Ms Or 24) במחלקת כתב-יד וארכיונים של בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים) כוללת שני שמות נוספים: Abba Mähari, Abba Redaw (בכ"י רשום Reyaw). גם השם חוני (Huni) מופיע כאן בצורת Abbahuna (Abba בתוספת Huna).

¹¹ כאן ובהמשך — מילולית: אבא.

ወቶ፡ወ ምሕረቶ፡
 እግዚአብሔር፡
 ላይ፡ሳገረ፡ገዢ
 ስፍራ፡እግዚአብሔር፡
 ዘይከፍ፡ዘበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡

ዩቅ፡እግዚአብሔር፡
 ስፍራ፡ወበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡
 ስፍራ፡ወበከ፡

ገ' מספר תפילות של ביתא ישראל

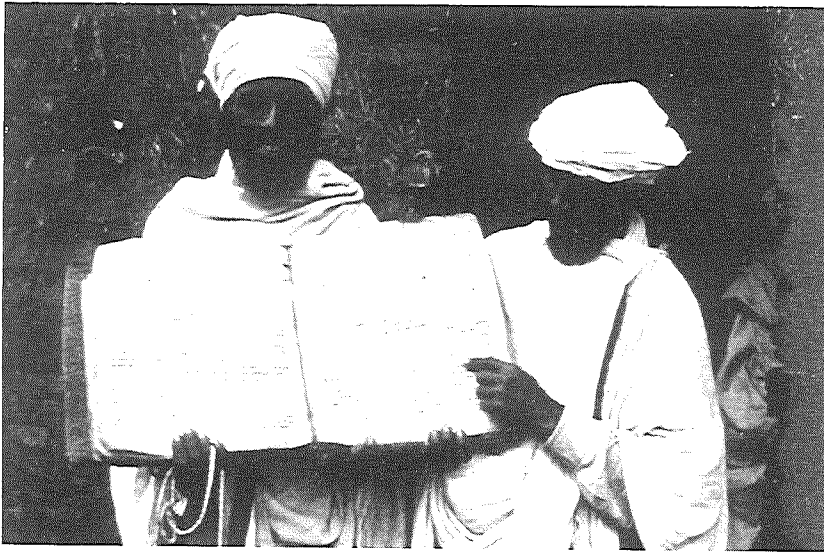
אשר אלוהי נידחים,¹² הוא אשר אלוהי אבינו חוני ואבינו¹³ פלפל (1) [...] הוא
 אשר אלוהי שרפים מיכאל, גבריאל, הכרובים, הוא אשר אלוהי עשרים וארבעה
 כוהני השמים.

ושוב חזרה לגעז: 'כי עיני אלוהים בצדיקיו וגם אוזנו אל בקשתם [...]'.¹⁴

סיכום

התפילות שעסקנו בהן לעיל ליוו את יהודי אתיופיה במשך כחמש מאות השנים
 האחרונות. כאשר לאלף השנים לפחות שקדמו להן אנחנו תועים באפלה. בין ארבע
 השפות המופיעות בתפילות שנדונו, שתיים מהן, כאמור, לא באו בחשבון באותה
 תקופה: העברית והאמהארית. העברית אמנם השתמרה במילים בודדות, שהגיעו
 אליהן מן המסורת שבעל-פה. האמהארית הופיעה בזעיר אנפין בתפילותיהם אך בשלב
 מאוחר יותר. בתקופה ההיא באות בחשבון געז ואגאו בלבד. האגאו ליוותה את
 היהודים בחול ובקודש כמעט מן ההתחלה. מהות עבודת הקודש בשפה זו בשלב ההוא
 היא בגדר נעלם, אבל מתקבל על הדעת שהיא שימשה בעיקר בתור שפת הפולחן של
 הקרבת קורבנות, והחסר — נלקח מגעז. על התהליך ומבצעיו, לפחות עד כוא המלכים
 האתיופיים מבית שלמה בסוף המאה ה-13, לא ידוע. עובדה היא, שכתבי הקודש היו
 בגעז, לפני ואחרי הרפורמות של אבא צברה. כיום מקשה מאוד המחסור בידע של
 האגאו של התפילות. הן חוברו על אדמת חבש, בסיוע מקורות בגעז ועל-ידי אישים
 בקיאים בגעז, שבאו ודאי מן המחנה הנוצרי.

12 במקור: mänanyan. ניתן לתרגם גם: נזירים.
 13 ניתן לתרגם: 'אבא חוני ואבא [...] (אם השניים היו נזירים)'.

התורה (אורית) בלשון געז בידי הקס אורי בן ברוך

הפניות ביבליוגרפיות

- E. Ullendorff, 'Hebrew elements in the Ethiopic Old Testament', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 9, Jerusalem 1987, pp. 42-50.
א"ז אשכולי, 'שרידי-תפלה עבריים אצל הפלשים'. תרביץ, שנה טו (תש"ד), עמ' 88-92.
- [...] סדר תפלות הפלשים, נעתק מכושית לעברית על-ידי יוסף הלוי, פריז תרל"ו. הלוי, סדר
- J. Halévy, 'Nouvelles prières des Falachas', *Revue Sémitique d'épigraphie et d'histoire ancienne*, 19e année (Paris 1911), pp. 96-104, 215-218, 344-364. הלוי, תפילות
- W. Leslau, *Falasha Anthology; the Black Jews of Ethiopia (...)* New York 1969. לסלאו
- S. Strelcyn, 'Sur une prière "falacha" publiée par C. Conti Rossini dans les Appunti di storia e letteratura Falascia', *Rassegna di studi etiopici*, 8 (1949), pp. 63-82. סטרלצין
- H.J. Polotsky, 'Aramaic, Syriac, and Ge'ez', *Journal of Semitic Studies*, Vol. 9, No. 1 (Manchester 1964), pp. 1-10. פולוצקי
- C. Conti Rossini, 'Appunti di storia e letteratura Falascia', *Rivista degli studi orientali*, Vol. VIII (Roma 1920), pp. 563-610. קונטי רוסיני
- S. Kaplan, *Les Fālashās*, Turnhout 1990. קפלן
- L. Reinisch, 'Une lettre de (...)', *Revue Sémitique d'épigraphie et d'histoire ancienne*, 19e année (Paris 1911), p. 219. רייניש
- K.K. Shelemay, *Music, Ritual, and Falasha History*, East Lansing, Michigan, 1986. שלמיי